Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2024 = 8.153
https://www.srjis.com/issues_data/239
Peer Reviewed & Refereed Journal, SEPT-OCT 2024, Vol- 13/85

Competency-Based Education चा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्तीवर होणारा परिणाम : एक चिकित्सक व विश्लेषणात्मक अभ्यास

(Impact of Competency-Based Education on Students' Learning Outcomes: A Critical and Analytical Study)

डॉ. भाऊसाहेब आंधळे
प्राचार्य, पुण्यश्लोक आहिल्यादेवी, अध्यापक महाविद्यालय सांगवी, तालुका. अहमदपूर, जिल्हा. लातूर.
Email Id: bhausahebandhale@gmail.com
डॉ. सोमनाथ किशनराव पचलिंग
सहाय्यक प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, सहयोग सेवाभावी संस्था कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, विष्णुपुरी, नांदेड, Email Id: Skpachling2@gmail.com

Paper Received On: 20 SEPT 2024
Peer Reviewed On: 24 OCT 2024
Published On: 01 NOV 2024

Abstract

वर्तमान ज्ञानाधिष्ठित आणि स्पर्धात्मक युगात शिक्षणाची गुणवत्ता केवळ अभ्यासक्रम पूर्ण होणे किंवा परीक्षेत प्राप्त होणाऱ्या गुणांवरून निश्चित करता येत नाही. विद्यार्थ्यांनी प्राप्त केलेले ज्ञान प्रत्यक्ष जीवनातील परिस्थितींमध्ये कितपत वापरता येते, समस्यांचे निराकरण कसे करता येते, चिकित्सक विचार कसा करता येतो आणि नव्या परिस्थितींशी जुळवून घेण्याची क्षमता कितपत विकसित होते, यावर शिक्षणाची परिणामकारकता अवलंबून असते. या पार्श्वभूमीवर क्षमताधिष्ठित शिक्षण (Competency-Based Education—CBE) ही विद्यार्थी-केंद्रित, अध्ययन निष्पत्तीवर आधारित आणि कौशल्यविकासाला प्राधान्य देणारी महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक संकल्पना म्हणून पुढे आली आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्तीवर होणारा संभाव्य परिणाम चिकित्सक पद्धतीने विश्लेषित करणे हा आहे. यामध्ये संकल्पनात्मक स्पष्टता, अध्यापन-अध्ययन प्रक्रिया, सातत्यपूर्ण मूल्यमापन, वैयक्तिक अध्ययनगती, अध्ययनातील सहभाग, ज्ञानाचा उपयोजनात्मक वापर, समस्या निराकरण, सर्जनशीलता आणि सामाजिक-भावनिक क्षमता या घटकांचा विचार करण्यात आला आहे.

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, NCERT व CBSE यांचे शैक्षणिक दस्तऐवज आणि अलीकडील संशोधन साहित्याचा आधार घेतला आहे. उपलब्ध साहित्याच्या चिकित्सक विश्लेषणातून असे दिसून येते की, क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास विद्यार्थ्यांच्या संकल्पनात्मक आकलनाला, ज्ञानाच्या उपयोजनाला, स्व-अध्ययनाला आणि अध्ययन प्रक्रियेतील सक्रिय सहभागाला चालना मिळू शकते. तथापि, शिक्षकांचे प्रशिक्षण, योग्य मूल्यमापन साधने, अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना, डिजिटल व भौतिक सुविधा आणि शैक्षणिक समता या बाबींची पूर्तता होणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत लेखातून

Copyright © 2024, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

क्षमताधिष्ठित शिक्षणाच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी एक एकात्मिक शैक्षणिक दृष्टिकोन सुचविण्यात आला आहे.

प्रमुख शब्द : *क्षमताधिष्ठित शिक्षण, अध्ययन निष्पत्ती, विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण, अध्ययन क्षमता, कौशल्याधारित मूल्यमापन, अनुभवाधारित अध्ययन, शैक्षणिक गुणवत्ता.*

१. प्रस्तावना

शिक्षण ही व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाची आणि सामाजिक परिवर्तनाची मूलभूत प्रक्रिया आहे. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि तंत्रज्ञानात्मक परिस्थितीमुळे शिक्षणाच्या उद्दिष्टांमध्येही परिवर्तन घडत आहे. पारंपरिक शिक्षणव्यवस्थेत अभ्यासक्रमातील घटकांचे अध्यापन, पाठांतर आणि लेखी परीक्षेतील गुण यांना अधिक महत्त्व दिले जात असे. या पद्धतीत विद्यार्थ्याने किती माहिती लक्षात ठेवली आहे, यावर त्याच्या शैक्षणिक प्रगतीचे मूल्यमापन प्रामुख्याने केले जात होते. मात्र, केवळ माहितीचे स्मरण म्हणजे प्रभावी अध्ययन नव्हे. प्राप्त ज्ञानाचा अर्थ समजून घेणे, त्याचा नवीन परिस्थितीत उपयोग करणे, समस्यांचे विश्लेषण करणे आणि स्वतंत्र निर्णय घेणे हीदेखील अध्ययनाची महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत.एकविसाव्या शतकात ज्ञानाचे स्वरूप, रोजगाराच्या संधी, सामाजिक अपेक्षा आणि तंत्रज्ञानातील बदल यांमुळे विद्यार्थ्यांकडून विविध प्रकारच्या क्षमतांची अपेक्षा केली जाते. संवादकौशल्य, सहकार्य, चिकित्सक विचार, सर्जनशीलता, समस्या निराकरण, डिजिटल साक्षरता आणि आजीवन अध्ययन ही कौशल्ये शिक्षणाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. अशा परिस्थितीत शिक्षणाची प्रक्रिया विषयज्ञानापुरती मर्यादित न ठेवता ज्ञान, कौशल्ये, अभिवृत्ती आणि मूल्ये यांच्या एकात्मिक विकासावर आधारित असणे आवश्यक आहे.

याच गरजेतून क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची संकल्पना महत्त्वपूर्ण ठरते. क्षमताधिष्ठित शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्याने निश्चित केलेल्या शैक्षणिक क्षमतांचे प्रत्यक्ष प्रदर्शन करणे, त्या क्षमतांमध्ये प्रावीण्य मिळविणे आणि ज्ञानाचा वास्तव जीवनातील संदर्भात उपयोग करणे यावर भर दिला जातो. त्यामुळे अध्यापनाचा केंद्रबिंदू शिक्षकाने किती शिकविले यापेक्षा विद्यार्थ्याने काय समजून घेतले आणि काय करू शकतो हा ठरतो.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये पाठांतराधारित शिक्षणापेक्षा संकल्पनात्मक आकलन, चिकित्सक विचार, सर्जनशीलता, अनुभवाधारित अध्ययन आणि अध्ययन निष्पत्ती यांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. त्यामुळे भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची अंमलबजावणी ही गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्वाची दिशा ठरते.

२. संशोधनाची पार्श्वभूमी आणि गरज

विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीचे मूल्यमापन करताना केवळ परीक्षेतील गुणांचा विचार करणे अपुरे ठरते. विद्यार्थ्याला संकल्पना समजली आहे का, त्याला ती स्पष्ट करता येते का, नवीन समस्यांमध्ये तिचा उपयोग करता येतो का आणि स्वतंत्रपणे योग्य निर्णय घेता येतो का, हे तपासणे अधिक महत्त्वाचे आहे.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ने अध्ययन प्रक्रियेत संकल्पनात्मक समज, सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार, अनुभवाधारित अध्ययन आणि कौशल्यविकास यांना महत्त्व दिले आहे. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा शालेय शिक्षण २०२३ मध्येही अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे, क्षमता, अध्ययन निष्पत्ती, अध्यापन प्रक्रिया आणि मूल्यमापन यांच्यात सुसंगती निर्माण करण्यावर भर आहे.या पार्श्वभूमीवर क्षमताधिष्ठित शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्तीमध्ये कोणते बदल घडवू शकते, त्याच्या परिणामकारकतेसाठी कोणत्या शैक्षणिक अटी

Copyright © 2024, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

आवश्यक आहेत आणि त्याच्या अंमलबजावणीत कोणती आव्हाने निर्माण होतात, याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

३. संशोधन समस्येचे विधान

पारंपरिक अध्यापन पद्धतीमध्ये अभ्यासक्रम पूर्ण करणे आणि परीक्षेतील गुण मिळविणे यांना प्राधान्य दिले जाते. परिणामी काही विद्यार्थ्यांना पाठ्यविषयक माहिती लक्षात राहत असली, तरी ती प्रत्यक्ष परिस्थितीत वापरणे, समस्यांचे निराकरण करणे किंवा स्वतंत्रपणे विचार करणे यामध्ये अडचणी येऊ शकतात. क्षमताधिष्ठित शिक्षण ही मर्यादा दूर करण्यासाठी ज्ञान, कौशल्ये, अभिवृत्ती आणि मूल्ये यांचा एकात्मिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करते. तथापि, या शिक्षणपद्धतीचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्तीवर होणारा परिणाम हा अभ्यासक्रम, अध्यापनाची गुणवत्ता, शिक्षकांची तयारी, मूल्यमापन पद्धती आणि संस्थात्मक सुविधांवर अवलंबून असतो. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधन समस्येचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आले आहे : "क्षमताधिष्ठित शिक्षणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे विद्यार्थ्यांच्या संकल्पनात्मक आकलन, ज्ञानाचा उपयोजनात्मक वापर, अध्ययन सहभाग, समस्या निराकरण क्षमता आणि सर्वांगीण अध्ययन निष्पत्तीमध्ये कोणत्या प्रकारचे बदल घडू शकतात?"

४. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची संकल्पना, स्वरूप आणि तत्त्वे स्पष्ट करणे.
२. क्षमताधिष्ठित शिक्षण आणि पारंपरिक शिक्षण पद्धती यांतील फरकांचा अभ्यास करणे.
३. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्तीचे स्वरूप आणि प्रमुख घटक विशद करणे.
४. क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचा विद्यार्थ्यांच्या संकल्पनात्मक आकलनावर होणारा संभाव्य परिणाम अभ्यासणे.
५. विद्यार्थ्यांच्या चिकित्सक विचार, सर्जनशीलता आणि समस्या निराकरण क्षमतेच्या विकासातील क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची भूमिका स्पष्ट करणे.
६. क्षमताधिष्ठित शिक्षणाच्या मूल्यमापन प्रक्रियेचे विश्लेषण करणे.
७. क्षमताधिष्ठित शिक्षणाच्या अंमलबजावणीतील अडचणी शोधून उपाययोजना सुचविणे.

५. संशोधन प्रश्न

१. क्षमताधिष्ठित शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेत कोणते मूलभूत बदल घडवून आणते?
२. क्षमताधिष्ठित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचे संकल्पनात्मक आकलन आणि ज्ञानाचा उपयोजनात्मक वापर सुधारण्यास कशी मदत होऊ शकते?
३. क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील सक्रिय सहभाग आणि स्व-अध्ययनावर काय परिणाम होतो?
४. क्षमताधिष्ठित शिक्षणाच्या परिणामकारकतेसाठी कोणत्या अध्यापन आणि मूल्यमापन पद्धती आवश्यक आहेत?
५. या शिक्षणपद्धतीच्या अंमलबजावणीत शिक्षक, विद्यार्थी आणि शैक्षणिक संस्थांसमोर कोणती आव्हाने निर्माण होतात?

६. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि चिकित्सक साहित्य समीक्षा पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, NCERT चे अध्ययन निष्पत्तीविषयक दस्तऐवज, CBSE ची क्षमताधिष्ठित शिक्षणविषयक साधने, आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक अहवाल आणि संबंधित संशोधन लेखांचा आधार घेण्यात आला आहे.

Copyright © 2024, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

अभ्यासासाठी दुय्यम माहितीचे संकलन करून तिचे पुढील विषयांनुसार विश्लेषण करण्यात आले आहे : क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचे तात्त्विक स्वरूप.

अध्ययन निष्पत्तीचे घटक.अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेतील बदल.मूल्यमापन आणि अभिप्राय व्यवस्था.विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या संधी.अंमलबजावणीतील मर्यादा व उपाययोजना.

अभ्यासाचे स्वरूप : प्रस्तुत लेख हा संकल्पनात्मक व साहित्याधारित चिकित्सक अभ्यास आहे. यामध्ये स्वतंत्र क्षेत्रीय सर्वेक्षण, प्रयोग किंवा विद्यार्थ्यांच्या गुणांवर आधारित प्राथमिक आकडेवारी संकलित केलेली नाही. त्यामुळे लेखातील निष्कर्ष उपलब्ध साहित्याच्या विश्लेषणावर आधारित आहेत; ते स्वतंत्र प्रायोगिक निष्कर्ष म्हणून मांडलेले नाहीत.

७. क्षमताधिष्ठित शिक्षण : संकल्पना आणि स्वरूप

क्षमताधिष्ठित शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्याने निश्चित केलेल्या ज्ञान, कौशल्ये, अभिवृत्ती आणि मूल्यांशी संबंधित क्षमता प्रत्यक्ष कृतीतून प्रदर्शित करणे आणि त्यामध्ये अपेक्षित प्रावीण्य प्राप्त करणे यावर आधारित शिक्षणपद्धती होय. या पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्याने किती वेळ वर्गात व्यतीत केला किंवा किती पाठ्यघटक पूर्ण केले, यापेक्षा त्याने कोणत्या क्षमता आत्मसात केल्या आहेत याला अधिक महत्त्व दिले जाते.CBSE च्या क्षमताधिष्ठित शिक्षणविषयक चौकटीत विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्तीचे प्रदर्शन, विशिष्ट क्षमतांमधील प्रावीण्य, प्रत्यक्ष जीवनातील ज्ञानाचा उपयोग, विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापन आणि सातत्यपूर्ण मूल्यमापन यांना महत्त्व दिले आहे.

क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. विद्यार्थी-केंद्रितता : अध्ययन प्रक्रियेत विद्यार्थ्याचा सक्रिय सहभाग आणि त्याच्या अध्ययन गरजांना प्राधान्य दिले जाते.

२. अध्ययन निष्पत्तीवर आधारित नियोजन : प्रत्येक पाठ किंवा घटकासाठी अपेक्षित अध्ययन निष्पत्ती आणि संबंधित क्षमता निश्चित केल्या जातात.

३. ज्ञानाचा उपयोजनात्मक वापर : विद्यार्थ्यांना शिकलेल्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष जीवनातील परिस्थितींमध्ये उपयोग करण्याची संधी दिली जाते.

४. वैयक्तिक अध्ययनगती : विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार त्यांना आवश्यक सराव, मार्गदर्शन आणि पुनःअध्ययनाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जातात.

५. सातत्यपूर्ण मूल्यमापन : विद्यार्थ्यांची प्रगती नियमितपणे तपासून आवश्यक अभिप्राय व सुधारात्मक मार्गदर्शन दिले जाते.

६. कौशल्य आणि मूल्यांचा विकास : विषयज्ञानाबरोबर संवाद, सहकार्य, जबाबदारी, सर्जनशीलता आणि सामाजिक जाणीव विकसित करण्यावर भर दिला जातो.

८. अध्ययन निष्पत्ती : अर्थ आणि प्रमुख परिमाणे

अध्ययन प्रक्रियेनंतर विद्यार्थ्याच्या ज्ञानात, कौशल्यांत, अभिवृत्तीत किंवा कृतीक्षमतेत अपेक्षित स्वरूपात दिसून येणारा बदल म्हणजे अध्ययन निष्पत्ती होय. अध्ययन निष्पत्ती विद्यार्थ्याने काय शिकले आहे आणि तो त्या ज्ञानाचा वापर कशा प्रकारे करू शकतो, हे स्पष्ट करते.

अध्ययन निष्पत्ती ही केवळ परीक्षेतील गुणांपुरती मर्यादित नसून ती विविध परिमाणांशी संबंधित असते.

१. संकल्पनात्मक आकलन : विद्यार्थ्याला शिकविलेल्या संकल्पना, तत्त्वे आणि सिद्धांत यांचे सखोल आकलन होणे.

Copyright © 2024, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

२. ज्ञानाचा उपयोजनात्मक वापर : प्राप्त ज्ञानाचा नवीन परिस्थिती, दैनंदिन जीवन आणि व्यवहारातील समस्यांमध्ये उपयोग करता येणे.
३. चिकित्सक विचार : माहितीचे विश्लेषण, तुलना, तर्कशुद्ध विचार आणि योग्य निष्कर्ष काढण्याची क्षमता.
४. समस्या निराकरण : समस्या ओळखणे, संभाव्य पर्यायांचा विचार करणे आणि योग्य उपाय निवडणे.
५. सर्जनशीलता व नवोपक्रम : नवीन कल्पना मांडणे, पर्यायी उपाय शोधणे आणि स्वतंत्रपणे कार्य करणे.
६. संवाद व सहकार्य : स्वतःचे विचार स्पष्टपणे व्यक्त करणे, इतरांचे मत समजून घेणे आणि समूहात प्रभावीपणे कार्य करणे.
७. स्व-अध्ययन व आत्ममूल्यमापन : स्वतःच्या अध्ययनाची जबाबदारी स्वीकारणे, प्रगती तपासणे आणि सुधारणा करणे.
NCERT च्या अध्ययन निष्पत्तीविषयक दस्तऐवजांनुसार अध्ययन निष्पत्ती ही विद्यार्थ्यांच्या क्षमताविकासाच्या प्रवासातील निरीक्षणयोग्य टप्पे म्हणून समजता येतात. क्षमता दीर्घकालीन प्रक्रियेत विकसित होत असतात, तर अध्ययन निष्पत्ती त्या विकासाचे टप्प्याटप्प्याने निरीक्षण करण्यास मदत करतात.

९. क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्तीवर होणारा परिणाम

क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचा प्रभाव केवळ विद्यार्थ्यांच्या परीक्षेतील कामगिरीवर होत नाही, तर अध्ययनाच्या संपूर्ण प्रक्रियेवर होऊ शकतो. उपलब्ध शैक्षणिक साहित्याच्या आधारे पुढील प्रमुख परिणाम स्पष्ट करता येतात.

९.१ संकल्पनात्मक आकलनात सुधारणा

पारंपरिक अध्यापनात अनेकदा माहितीचे स्मरण आणि पुनरुत्पादन यांना महत्त्व दिले जाते. क्षमताधिष्ठित शिक्षणात संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणे, उदाहरणे शोधणे, तुलना करणे आणि प्रत्यक्ष कृतीतून तिचा उपयोग करणे यावर भर असतो. उदाहरणार्थ, गणितातील टक्केवारी शिकविताना केवळ सूत्र पाठ करविण्याऐवजी बाजारातील सवलती, व्याजदर आणि वस्तूंच्या किंमती यांशी तिचा संबंध जोडल्यास विद्यार्थ्यांना संकल्पनेचे व्यवहार्य आकलन होण्यास मदत होते.

९.२ ज्ञानाच्या उपयोजनक्षमतेत वाढ

शिकलेले ज्ञान प्रत्यक्ष जीवनात वापरता येणे हे प्रभावी अध्ययनाचे महत्त्वाचे लक्षण आहे. प्रकल्पाधारित अध्ययन, परिस्थितीविश्लेषण, प्रयोग, क्षेत्रभेटी आणि समस्याधारित अध्ययन यांमुळे विद्यार्थ्यांना ज्ञानाचा विविध परिस्थितींमध्ये उपयोग करण्याची संधी मिळते. त्यामुळे पाठ्यपुस्तकातील ज्ञान आणि वास्तविक जीवनातील अनुभव यांच्यात संबंध निर्माण होऊ शकतो.

९.३ चिकित्सक विचार आणि समस्या निराकरण

क्षमताधिष्ठित शिक्षणात विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारणे, पुरावे तपासणे, पर्यायांची तुलना करणे आणि तर्कशुद्ध निष्कर्ष काढणे यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते. यामुळे विद्यार्थ्यांची स्वतंत्र विचार करण्याची क्षमता विकसित होण्यास मदत होऊ शकते. तथापि, यासाठी प्रश्ननिर्मिती, चर्चासत्रे, समस्या-आधारित कृती आणि योग्य शिक्षक मार्गदर्शन आवश्यक आहे.

९.४ अध्ययनातील सक्रिय सहभाग

विद्यार्थ्यांना केवळ ऐकणारे किंवा माहिती ग्रहण करणारे न ठेवता अध्ययन प्रक्रियेतील सक्रिय सहभागी बनविणे हे क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. समूहकार्य, सहकार्यात्मक अध्ययन, प्रकल्प, प्रयोग आणि सादरीकरणे यांमुळे विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढण्याची शक्यता असते. सक्रिय सहभागामुळे अध्ययन अधिक अर्थपूर्ण होऊ शकते.

Copyright © 2024, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

९.५ वैयक्तिक अध्ययन गरजांची पूर्तता

प्रत्येक विद्यार्थ्याची अध्ययनगती, पूर्वज्ञान, अभिरुची आणि क्षमता वेगवेगळी असते. क्षमताधिष्ठित शिक्षणात विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीनुसार अतिरिक्त सराव, उपचारात्मक अध्यापन, पुनःअध्ययन आणि प्रगत अध्ययनाच्या संधी उपलब्ध करून देता येतात. यामुळे अध्ययनातील अंतर कमी करण्यास मदत होऊ शकते.

९.६ स्व-अध्ययन आणि आत्मविश्वासाचा विकास

विद्यार्थ्यांना स्वतःची प्रगती तपासण्याची, उद्दिष्टे निश्चित करण्याची आणि सुधारणा करण्याची संधी दिल्यास त्यांच्यामध्ये स्व-अध्ययनाची वृत्ती विकसित होऊ शकते. नियमित अभिप्राय आणि लहान टप्प्यांवरील यशामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होते.

९.७ सामाजिक आणि भावनिक क्षमतांचा विकास

समूहकार्य, सहकार्य, संवाद, जबाबदारीचे वाटप आणि सामूहिक समस्या निराकरण यांमुळे विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक व भावनिक क्षमतांना चालना मिळू शकते. त्यामुळे अध्ययन निष्पत्तीचा विचार केवळ बौद्धिक विकासापुरता मर्यादित न राहता सर्वांगीण विकासाशी जोडला जातो.

10. क्षमताधिष्ठित शिक्षणातील मूल्यमापनाची भूमिका

क्षमताधिष्ठित शिक्षणामध्ये मूल्यमापन हे केवळ विद्यार्थ्यांना गुण देण्याचे साधन नसून अध्ययन सुधारण्याची प्रक्रिया आहे. विद्यार्थ्याने अपेक्षित क्षमता कितपत आत्मसात केली आहे, कोणत्या बाबतीत प्रगती केली आहे आणि कोणत्या क्षेत्रात अधिक मार्गदर्शन आवश्यक आहे, हे मूल्यमापनाद्वारे समजते.

या प्रक्रियेत पुढील मूल्यमापन पद्धती उपयुक्त ठरू शकतात :

१. निर्मितीक्षम मूल्यमापन (Formative Assessment) : अध्ययन चालू असताना विद्यार्थ्यांची प्रगती तपासणे आणि त्वरित अभिप्राय देणे.

२. स्व-मूल्यमापन (Self-Assessment) : विद्यार्थी स्वतःच्या कामगिरीचे परीक्षण करून सुधारणा करण्याचे मार्ग शोधतो.

३. सहकारी मूल्यमापन (Peer Assessment) : विद्यार्थी एकमेकांच्या कामाचे निकषांनुसार परीक्षण करतात.

४. कार्याधारित मूल्यमापन (Performance-Based Assessment) : विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष कृती, प्रयोग, सादरीकरण किंवा प्रकल्पाद्वारे क्षमता प्रदर्शित करण्याची संधी देणे.

५. पोर्टफोलिओ मूल्यमापन (Portfolio Assessment) : विद्यार्थ्याच्या विविध अध्ययन कृती, प्रकल्प, लेखन आणि प्रगतीचा कालानुसार नोंदवहीत संग्रह ठेवणे.

६. रुब्रिक आधारित मूल्यमापन (Rubric-Based Assessment) : निश्चित निकष आणि कामगिरीच्या पातळ्यांनुसार विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करणे.

या सर्व पद्धतींचा वापर करताना मूल्यमापनाचे निकष स्पष्ट, पारदर्शक आणि अध्ययन निष्पत्तीशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे.

11. क्षमताधिष्ठित शिक्षणाच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने

क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची संकल्पना प्रभावी असली, तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत काही आव्हाने उद्भवू शकतात.

१. शिक्षक प्रशिक्षणाचा अभाव : क्षमताधिष्ठित अध्यापन, प्रश्ननिर्मिती, मूल्यमापन आणि अभिप्राय देण्याची कौशल्ये सर्व शिक्षकांकडे समान प्रमाणात विकसित झालेली नसू शकतात.

Copyright © 2024, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

२. अभ्यासक्रमाचा भार : निश्चित कालमर्यादेत विस्तृत अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याच्या दबावामुळे कृती, प्रकल्प आणि अनुभवाधारित अध्ययनासाठी पुरेसा वेळ मिळत नाही.
३. मूल्यमापन साधनांची मर्यादा : क्षमता तपासण्यासाठी योग्य प्रश्न, निकष, रुब्रिक्स आणि कार्याधारित मूल्यमापन साधने विकसित करणे आवश्यक असते.
४. वर्गातील विद्यार्थ्यांची संख्या : मोठ्या वर्गात प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या वैयक्तिक प्रगतीचे निरीक्षण करणे आणि वैयक्तिक अभिप्राय देणे कठीण होऊ शकते.
५. संसाधनांची असमानता : ग्रामीण, आदिवासी आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल भागांमध्ये डिजिटल साधने, प्रयोगशाळा आणि अध्ययन साहित्याची कमतरता असू शकते.
६. परीक्षाकेंद्रित मानसिकता : पालक, विद्यार्थी आणि काही शैक्षणिक संस्थांमध्ये गुण व श्रेणी यांनाच यशाचे प्रमुख मापदंड मानण्याची प्रवृत्ती दिसते.
७. धोरण आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीतील अंतर : धोरणातील अपेक्षा आणि वर्गातील उपलब्ध सुविधा, शिक्षकांची तयारी व संस्थात्मक व्यवस्था यांमध्ये तफावत राहू शकते.

12. क्षमताधिष्ठित शिक्षण अधिक परिणामकारक करण्यासाठी उपाययोजना

१. प्रत्येक विषयासाठी वर्गनिहाय आणि घटकनिहाय स्पष्ट, निरीक्षणयोग्य व मोजता येण्याजोग्या अध्ययन निष्पत्ती निश्चित कराव्यात.
२. शिक्षकांसाठी क्षमताधिष्ठित अध्यापन, कार्याधारित मूल्यमापन, प्रश्ननिर्मिती आणि रुब्रिक्स वापर यांवर नियमित प्रशिक्षण आयोजित करावे.
३. पाठ्यपुस्तकातील संकल्पनांना स्थानिक परिसर, दैनंदिन जीवन आणि प्रत्यक्ष अनुभवांशी जोडणाऱ्या कृती विकसित कराव्यात.
४. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन गरजेनुसार उपचारात्मक व प्रगत अध्ययनाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.
५. मूल्यमापनामध्ये लेखी परीक्षेबरोबर प्रकल्प, प्रयोग, सादरीकरण, निरीक्षण, पोर्टफोलिओ आणि मौखिक अभिव्यक्ती यांचा समावेश करावा.
६. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रगतीची नियमित नोंद ठेवून पुराव्यांवर आधारित अध्यापन निर्णय घ्यावेत.
७. ग्रामीण व वंचित भागांतील विद्यार्थ्यांना आवश्यक शैक्षणिक साधने, डिजिटल सुविधा आणि स्थानिक भाषेतील अध्ययन साहित्य उपलब्ध करून द्यावे.
८. पालकांना अध्ययन निष्पत्ती, क्षमता आणि मूल्यमापनाच्या नव्या स्वरूपाविषयी जागरूक करावे.
९.शाळा व महाविद्यालयांनी क्षमताधिष्ठित शिक्षणाच्या अंमलबजावणीसाठी संस्थात्मक कृती आराखडा तयार करावा.
१०. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीबरोबरच सामाजिक, भावनिक आणि नैतिक क्षमतांचेही नियोजनबद्ध मूल्यमापन करावे.

13. चिकित्सक चर्चा

उपलब्ध साहित्याच्या विश्लेषणावरून क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची परिणामकारकता ही केवळ अध्यापन पद्धती बदलण्यावर अवलंबून नसून संपूर्ण शैक्षणिक व्यवस्थेतील सुसंगत बदलांशी संबंधित असल्याचे दिसून येते. अभ्यासक्रम, अध्यापन, मूल्यमापन आणि शिक्षक प्रशिक्षण या चार घटकांमध्ये समन्वय नसेल, तर क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची अपेक्षित उद्दिष्टे साध्य होणे कठीण ठरते.

Copyright © 2024, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Miglani आणि सहकाऱ्यांच्या (२०२६) साहित्य समीक्षेत अनुभवाधारित अध्ययन, निर्मितीक्षम मूल्यमापन, सहकार्य, सर्जनशीलता आणि चिंतनशील अध्ययन या प्रक्रियांद्वारे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळू शकते, असे विश्लेषित केले आहे. त्याचबरोबर शिक्षकांची अपुरी तयारी, पायाभूत सुविधांची मर्यादा आणि मूल्यमापनातील अडचणी या अंमलबजावणीतील महत्त्वाच्या समस्या असल्याचेही अधोरेखित केले आहे.

Vargas आणि सहकाऱ्यांनी (२०२४) क्षमताधिष्ठित अभ्यासक्रमातील अध्ययन निष्पत्तींचे मूल्यमापन करण्यासाठी संरचित चौकट मांडली आहे. त्यामध्ये रुब्रिक्स, विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीची टप्प्याटप्प्याने नोंद आणि अध्ययन विश्लेषण यांच्या साहाय्याने अध्यापन व अभ्यासक्रमात सुधारणा करण्याची शक्यता स्पष्ट केली आहे.

Tahirsylaja आणि Sundberg (२०२५) यांनी क्षमताधिष्ठित अभ्यासक्रमांच्या आंतरराष्ट्रीय प्रवाहाचा आढावा घेताना विविध देशांमध्ये या संकल्पनेची अंमलबजावणी एकाच स्वरूपात होत नसल्याचे स्पष्ट केले आहे. स्थानिक सामाजिक संदर्भ, शैक्षणिक परंपरा आणि धोरणात्मक प्राधान्यांनुसार क्षमताधिष्ठित अभ्यासक्रमांचे स्वरूप बदलते. त्यामुळे एका देशातील किंवा संस्थेतील मॉडेल दुसऱ्या संदर्भात जसेच्या तसे लागू करणे योग्य ठरणार नाही.

Pérez Zúñiga आणि सहकाऱ्यांच्या (२०२५) साहित्य समीक्षेत संवाद, सहकार्य, समस्या निराकरण आणि चिकित्सक विचार या क्षमतांना रोजगारक्षमता व उच्च शिक्षणातील अध्ययन प्रक्रियेशी जोडले आहे. या विश्लेषणातून क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचा विचार शालेय शिक्षणापुरता मर्यादित न ठेवता उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक जीवनाशीही जोडणे आवश्यक असल्याचे सूचित होते.

तथापि, क्षमताधिष्ठित शिक्षणामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याची शैक्षणिक कामगिरी निश्चितपणे वाढते, असा सार्वत्रिक निष्कर्ष काढता येत नाही. त्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांची पार्श्वभूमी, शिक्षकांची गुणवत्ता, संस्थात्मक सुविधा, मूल्यमापनाची विश्वसनीयता आणि अंमलबजावणीची सातत्यपूर्णता यांवर अवलंबून असतो. त्यामुळे क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची परिणामकारकता तपासताना केवळ गुणांतील बदल न पाहता संकल्पनात्मक आकलन, प्रत्यक्ष कामगिरी, अध्ययनातील सहभाग आणि कौशल्यविकास यांचेही मोजमाप करणे आवश्यक आहे.

14. प्रमुख निष्कर्ष

प्रस्तुत साहित्याधारित अभ्यासाच्या विश्लेषणातून पुढील निष्कर्ष अधोरेखित होतात :

१. क्षमताधिष्ठित शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष क्षमता प्रदर्शनाला आणि ज्ञानाच्या उपयोजनात्मक वापराला महत्त्व देते.

२. अध्ययन निष्पत्तीचे स्पष्ट निर्धारण केल्यामुळे अध्यापन, अध्ययन आणि मूल्यमापन यांच्यात सुसंगती निर्माण करण्यास मदत होते.

३. अनुभवाधारित, प्रकल्पाधारित आणि समस्याधारित अध्ययन पद्धती विद्यार्थ्यांच्या सक्रिय सहभागासाठी उपयुक्त ठरू शकतात.

४. सातत्यपूर्ण अभिप्राय आणि सुधारात्मक अध्यापनामुळे अध्ययनातील अडचणी वेळेवर ओळखता येतात.

५. क्षमताधिष्ठित मूल्यमापनात लेखी परीक्षेबरोबर प्रत्यक्ष कामगिरी, प्रकल्प, सादरीकरण आणि पोर्टफोलिओ यांना महत्त्व देणे आवश्यक आहे.

६. शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि संस्थात्मक पाठबळ हे या शिक्षणपद्धतीच्या यशासाठी महत्त्वाचे घटक आहेत.

Copyright © 2024, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

७. डिजिटल आणि भौतिक शैक्षणिक सुविधांतील असमानता दूर केल्याशिवाय सर्व विद्यार्थ्यांना समान अध्ययन संधी उपलब्ध करून देणे कठीण आहे.
८. क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची परिणामकारकता मोजण्यासाठी दीर्घकालीन आणि संदर्भाधारित संशोधनाची आवश्यकता आहे.

15. संशोधनाच्या मर्यादा व पुढील संशोधनाची दिशा

प्रस्तुत अभ्यास हा दुय्यम साहित्यावर आधारित संकल्पनात्मक व चिकित्सक विश्लेषणात्मक अभ्यास आहे. त्यामध्ये विशिष्ट शाळा, महाविद्यालय किंवा विद्यार्थ्यांच्या नमुन्यावर प्रत्यक्ष सर्वेक्षण अथवा प्रयोग करण्यात आलेला नाही. त्यामुळे क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचा विद्यार्थ्यांच्या गुणांवर, अध्ययन प्रगतीवर किंवा कौशल्यांवर नेमका किती परिणाम होतो, याचे सांख्यिकीय मोजमाप या अभ्यासातून करता येत नाही.
पुढील संशोधनासाठी शहरी व ग्रामीण शाळांची तुलना, क्षमताधिष्ठित आणि पारंपरिक अध्यापन पद्धतींची तुलना, विषयानुसार अध्ययन निष्पत्तींचे विश्लेषण, शिक्षक प्रशिक्षणाचा परिणाम, डिजिटल साधनांचा सहभाग आणि विद्यार्थ्यांच्या दीर्घकालीन अध्ययन प्रगतीचा अभ्यास करता येईल. पूर्वचाचणी-पश्चातचाचणी, नियंत्रित गट, कार्याधारित मूल्यमापन आणि गुणात्मक मुलाखती यांचा वापर केल्यास अधिक ठोस निष्कर्ष प्राप्त होऊ शकतात.

16. समारोप

क्षमताधिष्ठित शिक्षण ही केवळ अध्यापनाची नवीन पद्धत नसून शिक्षणाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनातील मूलभूत परिवर्तन आहे. या पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्याने किती माहिती आत्मसात केली यापेक्षा त्या माहितीचा अर्थ समजून घेऊन तिचा योग्य वापर करण्याची क्षमता कितपत विकसित केली आहे, याला प्राधान्य दिले जाते. त्यामुळे शिक्षणाचे केंद्र अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यापासून विद्यार्थ्यांच्या वास्तविक अध्ययन आणि क्षमता विकासाकडे वळते.प्रस्तुत अभ्यासाच्या विश्लेषणातून असे स्पष्ट होते की, क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची परिणामकारक अंमलबजावणी झाल्यास विद्यार्थ्यांचे संकल्पनात्मक आकलन, ज्ञानाचा उपयोजनात्मक वापर, चिकित्सक विचार, समस्या निराकरण, स्व-अध्ययन आणि सहकार्यात्मक कौशल्ये विकसित करण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. मात्र, हे परिणाम आपोआप साध्य होत नाहीत. त्यासाठी स्पष्ट अध्ययन निष्पत्ती, सक्षम शिक्षक, योग्य अध्यापन तंत्रे, विश्वासार्ह मूल्यमापन, आवश्यक संसाधने आणि समावेशक शैक्षणिक वातावरण यांची आवश्यकता आहे.शेवटी असे म्हणता येईल की, क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचे यश विद्यार्थ्यांनी पाठ्यपुस्तकातील माहिती किती लक्षात ठेवली यावर नव्हे, तर त्यांनी शिकलेल्या ज्ञानाच्या आधारे प्रत्यक्ष जीवनात किती सक्षमपणे विचार, कृती, निर्णय आणि समस्या निराकरण करता येते यावर अवलंबून आहे. म्हणूनच गुणवत्तापूर्ण, समताधिष्ठित आणि जीवनाभिमुख शिक्षणव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी क्षमताधिष्ठित शिक्षणाचा नियोजनबद्ध, संदर्भाधारित आणि पुराव्यांवर आधारित अवलंब करणे आवश्यक आहे.

अ) मराठी संदर्भग्रंथ सूची:

१. भारत सरकार, शिक्षण मंत्रालय. (२०२०). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
२. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. (२०२४). राज्य अभ्यासक्रम आराखडा : शालेय शिक्षण २०२४. पुणे : महाराष्ट्र शासन.
३. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. (प्रकाशन वर्ष उपलब्ध नाही). अध्ययन निष्पत्ती पुस्तिका (मराठी). पुणे : महाराष्ट्र शासन.
४. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद. (२०१९). माध्यमिक स्तरावरील अध्ययन निष्पत्ती. नवी दिल्ली : NCERT.

Copyright © 2024, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

५. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद. (२०१७). प्राथमिक स्तरावरील अध्ययन निष्पत्ती. नवी दिल्ली : NCERT.
६. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. (२०२४). शिक्षक क्षमता वृद्धी प्रशिक्षण २.० : शिक्षक मार्गदर्शिका. पुणे : महाराष्ट्र शासन.

ब) इंग्रजी संदर्भग्रंथ सूची :

१. *Kang, I.-G., Moussavi, R., Castle, C. E., Pittack, C., & McEathron, S. R. (2026). A scoping umbrella review of competency-based education: Part II—Toward a conceptual meta-framework through a synthesis of theories, models, and frameworks. Competency-Based Education Research Journal, 3(1). https://doi.org/10.17161/cberj.v3no1.24119*

२. *Miglani, S., Verma, V., Agrawal, M., Singh, J., & Patel, J. (2026). Competency-based learning as a framework for holistic development of 21st century learners in school education. Discover Education, 5, Article 324. https://doi.org/10.1007/s44217-026-01268-5*

३. *Pérez Zúñiga, R., Martínez García, M., & Oliva Ibarra, F. E. (2025). Employability and its relationship with the competency-based approach, teaching methodologies, and assessment in higher education: A systematic review. Frontiers in Education, 10, Article 1703144. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1703144*

४. *Tahirsylaja, A., & Sundberg, D. (2025). Five visions of competence-based education and curricula as travelling policies: A systematic research review 1997–2022. Journal of Curriculum Studies. https://doi.org/10.1080/00220272.2025.2492605*

५. *Vargas, H., Heradio, R., Farías, G., Lei, Z., & de la Torre, L. (2024). A pragmatic framework for assessing learning outcomes in competency-based courses. IEEE Transactions on Education, 67(2), 224–233. https://doi.org/10.1109/TE.2023.3347273*

६. *Chen, A. M. H., Kleppinger, E. L., Churchwell, M. D., & Rhoney, D. H. (2024). Examining competency-based education through the lens of implementation science: A scoping review. American Journal of Pharmaceutical Education, 88(2), Article 100633. https://doi.org/10.1016/j.ajpe.2023.100633*

७. *Ministry of Education, Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Government of India*

८. *National Council of Educational Research and Training. (2017). Learning outcomes at the elementary stage. NCERT.*

९. *National Council of Educational Research and Training. (2019). Learning outcomes at the secondary stage. NCERT.*

१०. *National Council of Educational Research and Training. (2022). National curriculum framework for foundational stage. NCERT.*

११. *National Council of Educational Research and Training. (2023). National curriculum framework for school education. NCERT.*

१२. *Central Board of Secondary Education. (n.d.). Competency-based education: Teacher resources and assessment resources. CBSE.*

१३. *OECD. (2019). OECD future of education and skills 2030: OECD learning compass 2030. OECD Publishing.*

१४. *UNESCO. (2015). Rethinking education: Towards a global common good? UNESCO.*

१५. *Zaky, H. (2026). Reimagining higher education: The promise and challenges of competency-based learning in the digital age. Knowledge, 6(3), Article 15. https://doi.org/10.3390/knowledge6030015*

Copyright © 2024, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies